

Definitief
conceptexamenprogramma
maatschappijleer
havo

September 2026

Verantwoording

2026 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteur

SLO

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 9.8055.060

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
Totstandkoming	4
Leeswijzer	4
Meer informatie	4
2. Karakteristiek	6
Kenmerken van het vak maatschappijleer	6
Maatschappijleer als schoolvak	7
Maatschappijleer in de schoolsoorten	8
3. Raamwerk van (sub)domeinen	9
4. Eindtermen	10
Domein A Vaardigheden	10
Subdomein A1 Vakspecifieke informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden	10
Subdomein A2 Vakspecifieke benaderingswijze	12
Subdomein A3 Oriëntatie op studie en beroep	13
Domein B Democratische waarden en grondrechten	14
Subdomein B1 Democratische waarden, grondrechten en mensenrechten	14
Domein C Sociale cohesie en sociale verschillen	18
Subdomein C1 Vraagstukken	18
Subdomein C2 Cultuur, socialisatie en identiteit	19
Subdomein C3 Sociale cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving	21
Subdomein C4 Sociaal handelen	24
Domein D Politiek en macht	25
Subdomein D1 Vraagstukken	25
Subdomein D2 Macht en politieke stelsels	26
Subdomein D3 Werking van democratie en politiek	28
Subdomein D4 Politiek handelen	31
Domein E Dilemma's en rechtvaardigheid	32
Subdomein E1 Vraagstukken	32
Subdomein E2 Rechtsbescherming, rechtshandhaving en de weerbare democratische rechtsstaat	33
Subdomein E3 Welvaart en welzijn en dilemma's in internationale verhoudingen	35
Subdomein E4 Rechtvaardig handelen	37
Bijlage – Begrippenlijst	38

1. Inleiding

Voor je ligt het definitieve conceptexamenprogramma maatschappijleer voor het havo. Het ministerie van OCW legt dit programma vast in een ministeriële regeling. De invoering is beoogd in schooljaar 2029-2030 in de bovenbouw van het havo. Dat betekent dat vanaf dat moment leerlingen uit leerjaar 4 onderwijs krijgen in de vernieuwde inhoud.

Totstandkoming

In 2022-2024 heeft de vakvernieuwingscommissie maatschappijleer een eerste versie van dit examenprogramma ontwikkeld – tegelijkertijd en in samenhang met de andere examenprogramma's maatschappijleer voor alle schoolsoorten en leerwegen.

Die versie is in schooljaar 2025-2026 in de onderwijspraktijk beproefd met leerlingen, leraren en schoolleiders. De opgehaalde feedback is gewogen en op basis daarvan is het examenprogramma aangescherpt tot de definitieve versie die voor je ligt. De eerder verschenen versies van de examenprogramma's en het toelichtingsdocument zijn bij SLO op te vragen.

SLO voert in opdracht van het ministerie van OCW regie over de actualisatie van het gehele curriculum.

Leeswijzer

Dit examenprogramma begint met een karakteristiek, waarin de visie op maatschappijleer en de positie van het vak in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs staat beschreven. Daarna volgt het raamwerk: een schematische weergave van de inhoud per domein of subdomein. Vervolgens volgen de eindtermen. Per eindterm is een doelzin, een uitwerking ('Het gaat hierbij om') en een illustratie ('Te denken valt aan') opgenomen. De doelzin en uitwerking behoren tot het wettelijke deel; de illustratie is ter inspiratie opgenomen en behoort tot het niet-wettelijke deel. Bij de eindterm staat of het gaat om een beheersingsdoel (B), een ervaringsdoel (E) of een hybride doel (H); het laatste is een combinatie van beheersing en ervaring. Tot slot vind je in de bijlage een begrippenlijst, om de bedoeling en inhoud van het examenprogramma te begrijpen.

Meer informatie

Meer informatie over de inhoudelijke keuzes en de inrichting van het proces vind je in het toelichtingsdocument definitieve conceptexamenprogramma's maatschappijleer (Van der Bruggen, Kampman & Noordink 2026).

Alle informatie over de totstandkoming, de opzet, werkwijze en inhoud van de examenprogramma's is te vinden op:

<https://www.actualisatie-examenprogrammas.nl/maatschappijleer>.

2. Karakteristiek

Kenmerken van het vak maatschappijleer

Bij maatschappijleer leren leerlingen hoe mensen samenleven en hoe de samenleving wordt ingericht en bestuurd. Als leerlingen voor het eerst maatschappijleer krijgen, nemen ze al deel aan de samenleving en hebben er ideeën over. Bij maatschappijleer verdiepen ze hun kennis over samenleving en politiek. Het gaat enerzijds om formele elementen van de samenleving, zoals grondrechten en politieke instituties. Anderzijds gaat het om informele aspecten van het samenleven, zoals sociale cohesie en sociale verschillen. Leerlingen tonen inzicht in actuele maatschappelijke en politieke vraagstukken en reflecteren op alternatieven en oplossingsrichtingen.

Leerlingen zijn burgers in een democratische samenleving. Binnen deze samenleving mag een grote diversiteit bestaan: mensen zijn verschillend en gelijkwaardig, hebben verschillende denkbeelden, waarden en belangen en mogen zich op verschillende manieren uiten. Leerlingen leven bovendien in een wereld die gekenmerkt wordt door onderlinge afhankelijkheden en machtsverhoudingen. Ze leren hun oordeel op te schorten en geïnformeerd en beredeneerd een mening te vormen. Daarnaast leren ze positie te kiezen of daarvan af te zien. Leerlingen leren ook hoe ze verantwoordelijkheid kunnen nemen voor zichzelf, anderen en de samenleving als geheel.

Maatschappijleer streeft na dat leerlingen vrijheid en gelijkwaardigheid waarderen als beginselen van de democratische rechtsstaat. Samen met solidariteit zijn dit voorwaarden om de samenleving vreedzaam in te richten. Leerlingen leren dat ze vragen mogen stellen over, en een kritische houding mogen hebben ten opzichte van de manier waarop deze beginselen in de praktijk vorm krijgen. Zo draagt het vak bij aan politieke en maatschappelijke waakzaamheid.

Om dit mogelijk te maken, richt maatschappijleer zich op het bevorderen van:

- politieke en maatschappelijke geletterdheid: kennis over de beginselen en werking van de democratische rechtsstaat, en over maatschappelijke en politieke actoren, structuren en processen;
- politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen: het met deze kennis verder ontwikkelen van, reflecteren op en bijstellen van idealen, waarden en opvattingen over maatschappelijke en politieke vraagstukken;

- vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie: de kennis, vaardigheden en het zelfvertrouwen ontwikkelen om in de samenleving te kunnen participeren en de inrichting ervan te beïnvloeden.

De kennis en vaardigheden van maatschappijleer zijn essentieel om deel te nemen aan de samenleving en voor diverse vervolgopleidingen en (vrijwilligers)werk. Vanuit het socialiserend karakter van het vak maken leerlingen zich de waarden en beginselen van het samenleven in de democratische rechtsstaat eigen. Deze kunnen ze betrekken bij het verder ontwikkelen van hun opvattingen en identiteit.

Maatschappijleer als schoolvak

Maatschappijleer start in de bovenbouw vo en heeft een aantal redeneervaardigheden gemeen met de andere mens en maatschappij-vakken (M&M-vakken). Bij deze vakken gaat het over de relatie tussen de mens en diens omgeving, hier en daar, in verleden, heden en toekomst. Maatschappijleer onderscheidt zich van andere M&M-vakken door het toepassen van de vakspecifieke benaderingswijze op actuele vraagstukken. Leerlingen gebruiken daarbij kennis en vaktaal uit de sociologie en politicologie, aangevuld met relevante kennis uit andere sociale wetenschappen en met juridische kennis. Leerlingen doen ervaringen op waarin politieke en maatschappelijke kennis, oordeelsvermogen en het oefenen van participatie samenkomen. Dit gebeurt in verschillende betekenisvolle en passende contexten. Het vak gebruikt kennis en vaardigheden die leerlingen in het leergebied mens en maatschappij in de onderbouw hebben opgedaan. Dit maakt het mogelijk om onze samenleving te vergelijken met andere samenlevingen elders of in het verleden. Maatschappijleer is het enige M&M-vak dat in de bovenbouw door alle leerlingen wordt gevolgd, omdat het onderdeel is van het gemeenschappelijk deel. Het biedt een noodzakelijke basis om de keuzevakken maatschappijkunde (vmbo) en maatschappijwetenschappen (havo en vwo) te kunnen afronden.

Maatschappijleer in relatie tot burgerschap en digitale geletterdheid

Maatschappijleer geeft mede invulling aan de burgerschapsopdracht voor het onderwijs. Binnen het vak wordt burgerschap gedefinieerd als "de manieren waarop in beginsel vrije en gelijke individuen zich tot elkaar en tot de macht verhouden en hoe zij de samenleving vormgeven". In de praktijk is echter niet iedereen even vrij en gelijk. Sociale, juridische, economische en technologische processen en politieke besluiten hebben invloed op de mate van vrijheid en sociale ongelijkheid. Leerlingen leren omgaan met spanningen die ontstaan doordat mensen van elkaar verschillen. Het voortbestaan van een democratische rechtsstaat vraagt om het zien en behartigen van gedeelde waarden en belangen. Door zo naar democratie en diversiteit te kijken, sluit maatschappijleer aan op de kerndoelen burgerschap in het po en de onderbouw vo. Maatschappijleer verdiept de kennis, vaardigheden en

ervaringen die leerlingen hebben opgedaan. De levensfase van leerlingen in de bovenbouw biedt nieuwe uitdagingen, omdat ze hun identiteit in relatie tot anderen verder ontwikkelen. Ze vragen zich af hoe de samenleving zou moeten zijn, welke plek ze erin willen en kunnen innemen en welke verantwoordelijkheden dit met zich meebrengt.

Een digitaal geletterde burger kan betrouwbare en relevante informatie verzamelen en deze van mis- en desinformatie onderscheiden. Politieke en maatschappelijke geletterdheid betekent ook dat leerlingen inzicht hebben in de werking van online-, offline- en platformmedia en in technologische ontwikkelingen, en dat ze daarmee kunnen omgaan. Leerlingen kunnen een oordeel vormen over hoe deze worden ingezet.

Geletterdheid, een goede algemene taalbeheersing en beheersing van vaktaal, is daarbij noodzakelijk, zowel voor begripsontwikkeling als voor het begrijpen, analyseren en beargumenteren van maatschappelijke vraagstukken.

Maatschappijleer in de schoolsoorten

De ambitie voor elke schoolsoort en leerweg is gelijk: elke leerling kan als burger, vanuit het beginsel van democratische gelijkheid, maatschappelijk en politiek participeren. Ongeacht de uitgangspositie wordt er gestreefd naar gelijke basisuitkomsten, die elke leerling in staat stellen zich als burger verder te ontwikkelen. Waar nodig worden daarvoor passende hulpmiddelen en communicatievormen ingezet.

Doordat de omvang van de leerinhouden is afgestemd op de schoolsoorten en leerwegen biedt het vak voldoende uitdaging en wekt het belangstelling voor maatschappelijke en politieke vraagstukken. Leerlingen die opstroomden van vmbo naar havo en van havo naar vwo, kunnen daardoor hun kennis en vaardigheden nog verder verdiepen en verbreden.

3. Raamwerk van (sub)domeinen

Hieronder vind je het raamwerk van maatschappijleer voor het havo geordend naar domeinen en subdomeinen.

Domeinindeling	Titel (sub)domein
Domein A	Vaardigheden
Subdomein A1	Vakspecifieke informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden
Subdomein A2	Vakspecifieke benaderingswijze
Subdomein A3	Oriëntatie op studie en beroep
Domein B	Democratische waarden en grondrechten
Subdomein B1	Democratische waarden, grondrechten en mensenrechten
Domein C	Sociale cohesie en sociale verschillen
Subdomein C1	Vraagstukken
Subdomein C2	Cultuur, socialisatie en identiteit
Subdomein C3	Sociale cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving
Subdomein C4	Sociaal handelen
Domein D	Politiek en macht
Subdomein D1	Vraagstukken
Subdomein D2	Macht en politieke stelsels
Subdomein D3	Werking van democratie en politiek
Subdomein D4	Politiek handelen
Domein E	Dilemma's en rechtvaardigheid
Subdomein E1	Vraagstukken
Subdomein E2	Rechtsbescherming, rechtshandhaving en de weerbare democratische rechtsstaat
Subdomein E3	Welvaart en welzijn en dilemma's in internationale verhoudingen
Subdomein E4	Rechtvaardig handelen

4. Eindtermen

Domein A Vaardigheden

Subdomein A1 Vakspecifieke informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden

Eindterm 1

De leerling ordent informatie en verwerkt deze in communicatie over maatschappelijke en politieke vraagstukken. (B)

Het gaat hierbij om:

- beoordelen of de geselecteerde en geordende informatie relevant en betrouwbaar is;
- gebruiken van informatie die zowel binnen als buiten het eigen referentiekader valt;
- verwerken van relevante en betrouwbare informatie naar communicatie die gericht is op het doel en de doelgroep.

Te denken valt aan:

- maken van een infographic over de kansen en gevaren van het gebruik van artificiële intelligentie (AI) bij het schrijven van een tekst;
- een presentatie geven over een maatschappelijk vraagstuk op basis van betrouwbare en relevante informatie;
- misleidende diagrammen en grafieken corrigeren.

Eindterm 2**De leerling redeneert over maatschappelijke en politieke vraagstukken. (B)**

Het gaat hierbij om:

- vergelijken van groepen, samenlevingen en politieke systemen naar tijd en plaats;
- inventariseren van mogelijke oorzaken en gevolgen van maatschappelijke en politieke vraagstukken;
- beschrijven van verschillende perspectieven op maatschappelijke en politieke vraagstukken.

Te denken valt aan:

- een redeneerschema invullen met oorzaken, gevolgen, oplossingen en bedoelde en onbedoelde effecten van een maatschappelijk vraagstuk;
- presenteren van methoden en achtergronden bij peilingen in verkiezingstijd;
- vergelijken van landen op basis van online data waarop per land gegevens over bijvoorbeeld inkomens, levensverwachting en de leerplicht te vinden zijn.

Subdomein A2 Vakspecifieke benaderingswijze

Eindterm 3

De leerling gebruikt de benaderingswijze van maatschappijleer bij het redeneren over maatschappelijke en politieke vraagstukken. (B)

Het gaat hierbij om:

- beredeneren waarom een vraagstuk een maatschappelijk en politiek vraagstuk is;
- onderzoeken van de context van het vraagstuk en daarbij vakspecifieke begrippen gebruiken;
- beredeneren welke waarden, belangen en machtsmiddelen van betrokken actoren een rol spelen bij het vraagstuk;
- benoemen in hoeverre er bij het vraagstuk sprake is van een frame;
- verklaren welke oplossingsrichting de voorkeur heeft van de betrokken actoren.

Te denken valt aan:

- Zie de illustraties bij de eindtermen bij de vraagstukken: eindtermen 10, 17 en 24.

Eindterm 4

De leerling gebruikt de benaderingswijze van maatschappijleer om een oordeel te vormen over maatschappelijke en politieke vraagstukken. (B)

Het gaat hierbij om:

- inventariseren van de eigen waarden en belangen in relatie tot het vraagstuk;
- analyseren in welke mate de gewenste oplossingen overeenkomen met belangen, waarden van anderen en het algemeen belang;
- onderzoeken van mogelijkheden om een bijdrage te leveren aan oplossingsrichtingen binnen het vraagstuk;
- beargumenteren of een bepaalde oplossingsrichting het meest wenselijk is.

Te denken valt aan:

- Zie de illustraties bij de eindtermen bij de vraagstukken: eindtermen 10, 17 en 24.

Subdomein A3 Oriëntatie op studie en beroep

Eindterm 5

De leerling gebruikt ervaringen, interesses en kwaliteiten bij de eigen loopbaanontwikkeling. (E)

Het gaat hierbij om:

- verkennen van de rol van vakspecifieke kennis en vaardigheden in de samenleving;
- oriënteren op sectoren, beroepen en vervolgoopleidingen waarin kennis en vaardigheden van maatschappijleer een rol kunnen spelen;
- deelnemen aan activiteiten die bijdragen aan het verkennen van interesses, kwaliteiten en mogelijkheden;
- reflecteren op opgedane ervaringen, als dat relevant is voor de eigen oriëntatie op studie en beroep.

Te denken valt aan:

- vrijwilligerswerk doen bij een maatschappelijke organisatie;
- op de website van een vakbond zoeken naar wat een vakbond voor hen kan betekenen;
- een presentatie geven over de stappen die nodig zijn om een eigen politieke of maatschappelijke carrière vorm te geven;
- een klassengesprek voeren over waarden die bij bepaalde beroepen van belang zijn.

Domein B Democratische waarden en grondrechten

Subdomein B1 Democratische waarden, grondrechten en mensenrechten

Eindterm 6

De leerling legt uit welke spanningen rondom waarden kunnen bestaan. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen wat waarden voor mensen kunnen betekenen;
- vergelijken van waarden bij de inrichting van het persoonlijke en maatschappelijke leven;
- benoemen van spanningen tussen en binnen waarden;
- afwegen welke waarden en normen belangrijk zijn in een concrete situatie.

Te denken valt aan:

- een presentatie geven over hoe de school kan verduurzamen, en de normen benoemen die hieruit voortkomen;
- een waarden- en normenkwadrant invullen met de meningen van een aantal betrokkenen bij een actuele kwestie;
- waarden herkennen in dierenparabels, bijvoorbeeld de verhalen van Toon Tellegen, en beoordelen waarom die belangrijk zijn voor mensen.

Eindterm 7

De leerling toont inzicht in het belang van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit als de basiswaarden voor een samenleving en de democratische rechtsstaat. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen dat vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit terugkomen in de democratische rechtsstaat;
- onderzoeken hoe de basiswaarden van de democratische rechtsstaat zich tot elkaar en tot andere waarden verhouden;
- aantonen van spanningen die tussen basiswaarden van de democratische rechtsstaat kunnen ontstaan.

Te denken valt aan:

- ervaringen presenteren waarin sprake was van situaties rondom vrijheid, gelijkwaardigheid of solidariteit en waarom dat van persoonlijk belang was;
- een dialoog voeren over hoe religieuze waarden zich verhouden tot de basiswaarden van de democratische rechtsstaat;
- een script schrijven voor een theaterstuk of musical gerelateerd aan de basiswaarden.

Eindterm 8

**De leerling legt uit hoe de basiswaarden van de democratische rechtsstaat gewaarborgd zijn in grondrechten en mensenrechten.
(B)**

Het gaat hierbij om:

- benoemen hoe de basiswaarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit terugkomen in mensenrechten;
- benoemen van verschillen tussen klassieke en sociale grondrechten;
- uitleggen dat grondrechten bedoeld zijn om willekeur en machtsmisbruik door de overheid tegen te gaan.

Te denken valt aan:

- een gesprek voeren met gastsprekers bij wie vrijheid in het geding is geweest;
- bijdragen aan een schoolproject rondom de Dag van de Kinderrechten;
- een bordspel maken met grondrechten en mensenrechten;
- bespreken van een film waarin willekeur en machtsmisbruik door de overheid belangrijke thema's zijn.

Eindterm 9

De leerling onderzoekt hoe de basiswaarden van de democratische rechtsstaat te herkennen zijn in de democratische rechtsstaat in Nederland. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven dat wetten en regels op democratische wijze tot stand komen;
- benoemen hoe de basiswaarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit terugkomen binnen wetten, machtscheiding en de rechtsstaat;
- evalueren hoe recht conflicten reguleert tussen overheid en burgers en burgers onderling.

Te denken valt aan:

- bespreken van situaties waarin de rechtsstaat tekortschiet of -schoot;
- naspelen van een strafrechtelijke of civielrechtelijke rechtszaak;
- een klassengesprek voeren over welke opties burgers hebben als de rechtsstaat niet optimaal functioneert.

Domein C Sociale cohesie en sociale verschillen

Subdomein C1 Vraagstukken

Eindterm 10

De leerling onderzoekt met behulp van de vakspecifieke benaderingswijze actuele vraagstukken, waarbij sociale cohesie en sociale verschillen een rol spelen. (B)

Het gaat hierbij om:

- toepassen van de vakspecifieke informatie- en communicatievaardigheden;
- toepassen van de redeneervaardigheden en vakspecifieke benaderingswijze;
- een oordeel geven over het vraagstuk.

Te denken valt aan:

- commentator van de week over een actueel vraagstuk rondom sociale verschillen;
- afwegen van voor- en nadelen van voorgestelde overheidsmaatregelen om armoede te verminderen;
- een advies schrijven aan de burgemeester om criminaliteit te verminderen;
- een redeneerschema maken waarin verbanden worden gelegd tussen het koloniale verleden en hedendaagse beeldvorming over groepen in de samenleving.

Subdomein C2 Cultuur, socialisatie en identiteit

Eindterm 11

De leerling toont inzicht in hoe socialisatie verloopt en wat de gevolgen hiervan zijn. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen hoe socialisatie verloopt en welke socialisatoren daar een rol in spelen;
- vergelijken hoe socialisatieprocessen en persoonlijke kenmerken leiden tot verschillende referentiekaders, identiteit en diversiteit;
- uitleggen hoe socialisatie kan leiden tot rolpatronen, vooroordelen en conflicten tussen groepen.

Te denken valt aan:

- het eigen socialisatieproces weergeven met gebruik van beelden;
- bespreken hoe standpunten van mensen samenhangen met verschillende referentiekaders;
- bespreken van de gevolgen van opgroeien in verschillende omstandigheden aan de hand van een documentaire;
- een presentatie geven over de verschillen en overeenkomsten in het eigen socialisatieproces en dat van een klasgenoot.

Eindterm 12**De leerling legt uit wat de rol van cultuur is in een samenleving. (B)**

Het gaat hierbij om:

- vergelijken van culturen op basis van cultuurkenmerken en naar plaats en tijd;
- onderscheiden van dominante culturen en subculturen;
- uitleggen waarom culturen kunnen zorgen voor stabiliteit, identiteitsvorming en het reguleren van gedrag in de samenleving;
- reflecteren op de betekenis die mensen geven aan hun (sub)cultuur en aan andere (sub)culturen.

Te denken valt aan:

- een klassengesprek voeren over waarden en normen naar aanleiding van een interview met eigen ouders/verzorgers;
- onderzoeken welke waarden herkenbaar zijn in verschillende gebedshuizen;
- reflecteren op een gastles van een organisatie die zich inzet voor vluchtelingen;
- onderzoeken hoe culturele uitingen, zoals feestdagen en tradities, door de tijd heen veranderen.

Subdomein C3 Sociale cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving

Eindterm 13

De leerling legt uit wat de gevolgen zijn van sociale cohesie voor het individu, groepen en de samenleving. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen wat het belang van sociale cohesie is voor individuen, groepen en de samenleving;
- uitleggen wat de mogelijke gevolgen zijn van een tekort aan sociale cohesie;
- beschrijven hoe affectieve, cognitieve, economische en politieke bindingen van invloed zijn op de sociale cohesie;
- uitleggen hoe bij groepsvorming processen van in- en uitsluiting werken;
- inventariseren van mogelijkheden om sociale cohesie te beïnvloeden.

Te denken valt aan:

- voorbeelden geven van sociale cohesie beschrijven aan de hand van een wandeling door de eigen wijk of dorp;
- uitwisselen hoe diversiteit de sociale cohesie in een gemeenschap kan beïnvloeden;
- reflecteren op de eigen bijdrage aan de sociale cohesie;
- *diamond nine* leggen over hoe sociale cohesie zich ontwikkelt in een bepaalde periode.

Eindterm 14

De leerling inventariseert de mogelijkheden van verschillende actoren om sociale ongelijkheid te beïnvloeden. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen hoe verschillen in cultureel, sociaal en economisch kapitaal kunnen leiden tot sociale ongelijkheid;
- beschrijven in welke mate er sprake is van sociale ongelijkheid in Nederland en de wereld;
- beschrijven van gevolgen van sociale ongelijkheid op het gebied van welvaart en welzijn;
- inventariseren welke rol actoren kunnen spelen bij het verminderen of vergroten van sociale ongelijkheid;
- benoemen welke rol positieverwerving en positietoewijzing kunnen spelen bij het verminderen of vergroten van sociale ongelijkheid

Te denken valt aan:

- deelnemen aan een simulatie waarin leerlingen een rol krijgen en vanuit die rol reageren op situaties;
- een poster maken over sociale ongelijkheid en kansengelijkheid;
- in gesprek gaan met een deskundige uit het sociaal-maatschappelijk werkveld;
- inventariseren van manieren om door individuele of collectieve actie de eigen maatschappelijke positie te veranderen en de eigen toekomst te beïnvloeden.

Eindterm 15**De leerling toont inzicht in de invloed van media en digitale technologie op individu en samenleving. (B)**

Het gaat hierbij om:

- uitleggen dat media en digitale technologie invloed hebben op sociale cohesie en sociale verschillen;
- benoemen van mogelijkheden en risico's van online omgevingen voor identiteitsontwikkeling en privacy;
- beschrijven hoe verdienmodellen van media van invloed zijn op inhoud en vorm van berichtgeving;
- uitleggen dat framing en selectie van informatie van invloed zijn op berichtgeving en beeldvorming;
- analyseren van de invloed die AI heeft op sociale cohesie en sociale ongelijkheid.

Te denken valt aan:

- onderzoeken hoe online berichten en beelden van invloed zijn op de eigen identiteit;
- analyseren hoe reclamecampagnes bepaalde identiteiten kunnen beïnvloeden;
- een klassengesprek voeren over de invloed van *fringe bubbles* op de publieke opinie;
- een lokale of regionale omroep bezoeken en in gesprek gaan over de invloed van digitalisering op deze media.

Subdomein C4 Sociaal handelen

Eindterm 16

De leerling doet ervaring op met het omgaan met mensen die van hen of van elkaar verschillen. (E)

Het gaat hierbij om:

- deelnemen aan gesprekken en situaties waarin mensen die van hen of van elkaar verschillen met elkaar in interactie zijn;
- ervaringen opdoen met verschillende belevingswerelden, achtergronden en oriëntaties;
- verkennen hoe verschillende opvattingen naast elkaar kunnen bestaan;
- mogelijkheden verkennen voor het vreedzaam omgaan met verschillen en conflicten;
- reflecteren op eigen ervaringen in het omgaan met mensen die van hen of elkaar verschillen.

Te denken valt aan:

- organiseren van een buurtproject om de sociale cohesie te versterken;
- deelnemen aan gesprekken in buurthuizen en bij maatschappelijke organisaties;
- vrijwilligerswerk doen voor een maatschappelijke organisatie (maatschappelijke stage);
- een plan maken voor een inclusieve speeltuin na een gesprek met verschillende kinderen die er willen gaan spelen.

Domein D Politiek en macht

Subdomein D1 Vraagstukken

Eindterm 17

De leerling onderzoekt met behulp van de vakspecifieke benaderingswijze actuele vraagstukken waarbij politiek en macht een rol spelen. (B)

Het gaat hierbij om:

- toepassen van de vakspecifieke informatie- en communicatievaardigheden;
- toepassen van de redeneervaardigheden en vakspecifieke benaderingswijze;
- oordeel geven over het vraagstuk.

Te denken valt aan:

- een klimaatvraagstuk onderzoeken, waarbij verschillen tussen politieke partijen of ideologieën herkend worden;
- aan de hand van actuele verkiezingen in het buitenland een aantal verschillen benoemen met verkiezingen in Nederland;
- beoordelen in hoeverre grote techbedrijven te veel macht hebben over informatie in de Nederlandse democratie.

Subdomein D2 Macht en politieke stelsels

Eindterm 18

**De leerling legt uit op welke wijze macht uitgeoefend kan worden.
(B)**

Het gaat hierbij om:

- uitleggen wat macht is en dat actoren over verschillende machtsmiddelen kunnen beschikken;
- uitleggen hoe de trias politica werkt;
- afwegen wanneer de overheid als hoogste gezag in een staat het geweldsmonopolie mag inzetten;
- inventariseren welke formele en informele mogelijkheden burgers en organisaties kunnen inzetten om het beleid te beïnvloeden en te controleren.

Te denken valt aan:

- in gesprek gaan met een gastspreker die een machtspositie hebben;
- onderzoeken van machtsverhoudingen in de gemeenteraad en het college van B en W van de eigen gemeente;
- een actieplan maken om een lokaal probleem aan te pakken;
- een rollenspel spelen waarbij leerlingen verschillende strategieën gebruiken om hun belangen te behartigen en te onderhandelen over compromissen.

Eindterm 19

De leerling beoordeelt in hoeverre een staat democratische kenmerken heeft. (B)

Het gaat hierbij om:

- vergelijken van democratisch stelsels met meer autoritaire politieke stelsels;
- vergelijken van een constitutionele monarchie met een republiek en een parlementair stelsel met een presidentieel stelsel;
- beoordelen in welke mate het Nederlandse politieke stelsel aan democratische kenmerken voldoet;
- analyseren van het verloop van verkiezingen en referenda in verschillende landen, waaronder Nederland.

Te denken valt aan:

- het verloop van verkiezingen vergelijken in een meer en een minder democratisch land;
- een infographic maken over het Nederlandse staatsbestel;
- kenmerken van een politiek stelsel signaleren in een documentaire over een specifiek land;
- een posterpresentatie maken van een onderzoek of de volksvertegenwoordiging een afspiegeling is van de bevolking.

Subdomein D3 Werking van democratie en politiek

Eindterm 20

De leerling legt uit hoe politieke besluitvorming binnen de Nederlandse parlementaire democratie werkt. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van verschillende bestuurslagen;
- uitleggen hoe wet- en regelgeving tot stand komt;
- beschrijven van de taken van de volksvertegenwoordiging en het dagelijks bestuur;
- onderscheiden van coalitie en oppositie;
- beargumenteren in hoeverre een overheidsbesluit het algemeen belang dient en een maatschappelijk vraagstuk oplost.

Te denken valt aan:

- een gastles volgen waarin lokale politici, journalisten of vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties vertellen over hun rol in de lokale politieke besluitvorming;
- een simulatiespel spelen met verschillende rollen en taken binnen de politieke besluitvorming op gemeente-, provincie- of landelijk niveau;
- een vergadering bezoeken van een lokaal politiek vertegenwoordigend orgaan;
- onderzoeken van de voor- en nadelen van het houden van een referendum.

Eindterm 21

De leerling toont inzicht in de invloed van digitale technologie op de verhouding tussen media, publiek en politiek. (B)

Het gaat hierbij om:

- inzicht tonen in hoe medialogica een rol speelt in de wijze waarop media, publiek en politiek zich tot elkaar verhouden;
- beschrijven hoe en met welk doel publiek en politieke actoren sociale media inzetten;
- aantonen hoe algoritmes en echokamers van invloed zijn op politieke opvattingen;
- uitleggen waarom persvrijheid, pluriformiteit en toegankelijkheid van media kenmerkend zijn voor een democratische rechtsstaat;
- aantonen van de invloed van sociale media en digitale technologie op politiek.

Te denken valt aan:

- een klassengesprek voeren over de invloed van echokamers op de eigen ideeën en overtuigingen;
- onderzoeken bij een actuele verkiezing wat de rol is van online media in de berichtgeving;
- reflecteren op de rol van media op een grote maatschappelijke kwestie van enkele jaren terug;
- debatteren over de gevaren rondom digitale privacy.

Eindterm 22

De leerling onderscheidt verschillende politieke partijen, politieke stromingen en hun standpunten. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van verschillende functies van politieke partijen;
- ordenen van politieke standpunten in verschillende indelingen: links –rechts, conservatief–progressief en internationalisme–nationalisme;
- verbanden leggen tussen de standpunten van politieke partijen, politieke stromingen en politieke ideologieën;
- beschouwen in hoeverre coalitievorming tussen politieke partijen mogelijk is op basis van hun standpunten, waarden, belangen en politieke ideologieën.

Te denken valt aan:

- een presentatie geven over standpunten van een zelfgekozen politieke partij over klimaatverandering;
- debatteren over de haalbaarheid van mogelijke coalities aan de hand van een verkiezingsuitslag;
- invullen van een stemhulp, en kunnen uitleggen of dit overeenkomt met de partijvoorkeur van de leerling zelf;
- koppelen van fictief persoon aan een partij die het beste voor zijn/haar belangen opkomt.

Subdomein D4 Politiek handelen

Eindterm 23

De leerling doet ervaring op met het uitoefenen van politieke invloed op besluitvorming. (E)

Het gaat hierbij om:

- deelnemen aan situaties waarin politieke invloed op besluitvorming wordt uitgeoefend;
- verkennen hoe standpunten, belangen en ideeën een rol spelen in politieke besluitvorming;
- verkennen welke mogelijkheden er zijn om draagvlak te zoeken en politieke invloed uit te oefenen;
- afwegen hoe eigen belangen, waarden en opvattingen zich verhouden tot die van anderen en het collectieve belang;
- reflecteren op ervaringen met het eigen handelen in situaties waarin politieke invloed wordt uitgeoefend.

Te denken valt aan:

- meedoen met een schoolberaad om een voor leerlingen belangrijke kwestie te verbeteren;
- met een groepje uit de klas een burgerinitiatief opstellen voor de eigen gemeente en deze indienen;
- jongeren interviewen over het belang van duurzaamheidsonderwijs en de resultaten bespreken met schoolleiding en leraren.

Domein E Dilemma's en rechtvaardigheid

Subdomein E1 Vraagstukken

Eindterm 24

De leerling onderzoekt met behulp van de vakspecifieke benaderingswijze dilemma's waarbij rechtvaardigheid een rol speelt. (B)

Het gaat hierbij om:

- toepassen van de vakspecifieke informatie- en communicatievaardigheden;
- toepassen van de redeneervaardigheden en vakspecifieke benaderingswijze;
- een oordeel geven over het vraagstuk.

Te denken valt aan:

- bespreken van een actuele kwestie in de eigen gemeente of wijk waarbij het rechtvaardigheidsgevoel in het geding is;
- je medeverantwoordelijkheid onderzoeken voor de grotere en kleinere problemen en kwesties in jouw omgeving;
- bespreken van kwesties waarin rechtvaardigheid en solidariteit een rol spelen, zoals het vluchtelingenvraagstuk of duurzaamheidsvraagstukken.

Subdomein E2 Rechtsbescherming, rechtshandhaving en de weerbare democratische rechtsstaat

Eindterm 25

De leerling toont inzicht in het dilemma tussen rechtsbescherming en rechtshandhaving. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen wat rechtsbescherming en rechtshandhaving inhouden;
- beredeneren waarom actoren verschillende keuzes maken binnen het dilemma rechtsbescherming en rechtshandhaving;
- uitleggen welke effecten rechtsbeschermend en rechtshandhavend handelen hebben bij overheidsoptreden;
- morele en ethische vragen stellen bij voorbeelden van rechtsbeschermend of rechtshandhavend overheidsoptreden.

Te denken valt aan:

- bespreken wanneer politie mag optreden tegen voetbalsupporters;
- een discussie voeren over de vraag in hoeverre de uitzonderingen in de wet rondom de eigen lichamelijke integriteit rechtvaardig zijn;
- debatteren over de grenzen van cameratoezicht;
- onderzoeken welke politieke partijen voor strengere straffen en handhaving zijn en welke niet.

Eindterm 26

De leerling beoordeelt in hoeverre maatschappelijke ontwikkelingen een gevaar vormen voor de democratische rechtsstaat. (B)

Het gaat hierbij om:

- benoemen van bedreigingen voor de democratische rechtsstaat;
- afwegen van mogelijkheden van actoren om de democratische rechtsstaat te beschermen;
- beargumenteren of overheidsmaatregelen om de democratische rechtsstaat te beschermen rechtvaardig zijn.

Te denken valt aan:

- bespreken en beoordelen of volksvertegenwoordigers mogen besluiten de democratie af te schaffen;
- beoordelen in hoeverre er sprake is van persvrijheid in Nederland;
- morele en ethische vragen stellen over het stellen van grenzen aan de rechten van verdachten van ernstige delicten;
- onderzoeken bij welke kwesties in de Nederlandse parlementaire geschiedenis het belang van de rechtsstaat in het geding was, en of die vergelijkbaar zijn met huidige kwesties.

Subdomein E3 Welvaart en welzijn en dilemma's in internationale verhoudingen

Eindterm 27

De leerling toont inzicht in het dilemma wie er verantwoordelijk is voor het bevorderen van welvaart en welzijn. (B)

Het gaat hierbij om:

- benoemen van het dilemma tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid voor welvaart en welzijn;
- benoemen van verschillende opvattingen over de rol van de overheid, burger, maatschappelijk middenveld en bedrijven voor welvaart en welzijn;
- analyseren welke effecten het overheidsoptreden, gericht op welvaart en welzijn, heeft op sociale ongelijkheid;
- morele en ethische vragen stellen over in hoeverre het bevorderen van welvaart en welzijn bijdraagt aan rechtvaardigheid.

Te denken valt aan:

- interviewen van een expert op het gebied van keuzes die de overheid maakt over het bevorderen van welzijn en welvaart;
- een documentaire bespreken die kansarme wijken uitlicht;
- onderzoeken van bewonersinitiatieven en -wensen in een wijk of dorp.

Eindterm 28**De leerling toont inzicht in dilemma's binnen internationale verhoudingen. (B)**

Het gaat hierbij om:

- benoemen welke rol de EU, NAVO en de VN hebben binnen internationale verhoudingen;
- benoemen van de invloed van multinationals en media binnen internationale verhoudingen;
- beschrijven van dilemma's van staten en internationale organisaties binnen internationale verhoudingen;
- morele en ethische vragen stellen over hoe rechtvaardig het handelen van actoren is.

Te denken valt aan:

- analyseren van een rechtszaak over een internationaal conflict;
- bespreken van dilemma's bij een actueel internationaal conflict: veiligheid versus vrijheid en ingrijpen of niet ingrijpen;
- een verhaal vertellen over hoe vrede en veiligheid een rol spelen in het eigen leven;
- een rollenspel spelen over de werking van de VN.

Subdomein E4 Rechtvaardig handelen

Eindterm 29

De leerling verkent situaties waarin mogelijk onrecht, ongelijkheid of onvrijheid wordt ervaren. (E)

Het gaat hierbij om:

- oriënteren op situaties waarin mogelijk onrecht, ongelijkheid of onvrijheid wordt ervaren;
- verkennen hoe mensen situaties waarin mogelijk onrecht, ongelijkheid of onvrijheid wordt ervaren, beleven en duiden;
- afwegen hoe eigen waarden, belangen en die van anderen in zulke situaties een rol spelen;
- verkennen welke mogelijkheden er zijn om in zulke situaties rechtvaardig te handelen;
- reflecteren op de eigen ervaring en het eigen handelen in situaties waarin onrecht wordt ervaren.

Te denken valt aan:

- het organiseren van een campagne voor een vergeten groep mensen of natuurgebied;
- een brief schrijven voor een organisatie die zich inzet voor vrijheid;
- een kledingruilbeurs organiseren om *fast fashion* te voorkomen.

Bijlage – Begrippenlijst

Hieronder lees je de vakspecifieke begrippen en hun omschrijving. Deze omschrijvingen zijn bedoeld voor leraren om de bedoeling en inhoud van het examenprogramma te begrijpen.

Begrip	Omschrijving
Burgerschap	Het vermogen om maatschappelijk en democratisch te functioneren en gezamenlijk de diverse samenleving vorm te geven. Bij maatschappijleer ligt het accent op de manieren waarop in beginsel vrije en gelijke individuen zich tot elkaar en tot de macht verhouden en hoe zij de samenleving vormgeven.
Basiswaarden van de democratische rechtsstaat	Aan de basiswaarden liggen historisch drie basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Wat deze waarden precies betekenen en hoe ze zich tot elkaar verhouden, is voor meerdere uitleg vatbaar en onderwerp van discussie.
Digitale geletterdheid	Kennis hebben van digitale technologie en digitale media en beschikken over vaardigheden om deze te gebruiken. Bij maatschappijleer ligt het accent op digitaal geletterde burgers die betrouwbare en relevante informatie kunnen verzamelen en deze van mis- en desinformatie kunnen onderscheiden. Daarnaast gaat het om het vergroten van inzicht in de werking van online, offline en platformmedia en technologische ontwikkelingen.
Geletterdheid	Het vermogen om geschreven taal te begrijpen, te evalueren en doelgericht te gebruiken, in het persoonlijke leven en in maatschappelijke context.
Ervaring opdoen met: <i>Sociaal handelen,</i> <i>Politiek handelen,</i> <i>Rechtvaardig handelen</i>	<i>Sociaal:</i> ervaring opdoen in een sociale context, gericht op elkaar ontmoeten, waarbij men rekening houdt met de belangen, wensen en omstandigheden van anderen. <i>Politiek:</i> ervaring opdoen in een politieke context, gericht op het beïnvloeden van (politieke)

	besluitvorming, het uitoefenen van politieke macht of het realiseren van politieke doelstellingen. <i>Rechtvaardigheid</i>: ervaring opdoen in situaties van onvrijheid en ongelijkheid, gebaseerd op de principes van rechtvaardigheid en eerlijkheid. Daarbij gaat het om het nemen en dragen van verantwoordelijkheid in situaties waarin dat gewenst of nodig is.
Vakspecifieke benaderingswijze	Wijze waarop bij maatschappijleer een maatschappelijk(e) en/of politiek(e) verschijnsel, ontwikkeling of vraagstuk onderzocht wordt, en er eventueel een oordeel over wordt gevormd. Dit gebeurt aan de hand van een aantal redeneerstappen en met toepassing van vakspecifieke begrippen.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)